

คติความเชื่อการสร้างรูปสลักศิลาดอนปฐมเทศนา พุทธประติมากรรมยุคทวารวดี
THE MOTTO AND BELIEF IN THE CREATION OF STONE CARVINGS AT THE FIRST SERMON
OF BUDDHA AS BUDDHIST SCULPTURES IN DVARAVATI-ERA

พระครูพิศาลบุญญการ¹, พระครูสังฆกิจจารักษ์ และ พระครูปลัดไพศาล กัมพูสิริ
วิทยาลัยสงฆ์พุทธปัญญาศรีทวารวดี

Phrakhru Phisanbunyakorn, Phrakhru Sangkhakitjarak
and Phrakhru Ladphaisan Kamphusiri

Buddhapanya Sri Thawarawadee Buddhist College

E-mail: pisanboonyakhorn@gmail.com¹

บทคัดย่อ

บทความวิชาการฉบับนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาคติความเชื่อการสร้างรูปสลักศิลาดอนปฐมเทศนา พุทธประติมากรรมยุคทวารวดี โดยการศึกษาประวัติความเป็นมาที่แสดงร่องรอยพัฒนาการของงานพุทธศิลปกรรมในอินเดียยุคสมัยต่าง ๆ จากการวิเคราะห์คติความเชื่อการสร้างงานพุทธศิลป์แสดงเรื่องราวพุทธประวัติ นับแต่ในอินเดียยุคแรก เชื่อว่าสร้างขึ้นด้วยแรงบันดาลใจจากพุทธดำรัสที่ตรัสกับพระอานนทว่าสถานที่ซึ่งเวชนียสถาน 4 แห่ง เป็นสถานที่ที่พุทธบริษัทผู้มีศรัทธาควรไปดู ประติมากรที่สร้างงานประเภทนี้ในยุคแรก ๆ จึงได้สร้างศิลปวัตถุ ประเภทต่าง ๆ ที่สะท้อนเหตุการณ์ตอนประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน กลายเป็นงานที่สืบทอดและแพร่ขยายไปยังดินแดนที่นับถือพระพุทธศาสนาประเทศต่าง ๆ สืบมา รูปสลักศิลาดอนแสดงปฐมเทศนา พบที่วัดไทร อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ได้รับอิทธิพลจากศิลปะปาละ สร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 14 นักวิชาการส่วนใหญ่มีความเห็นตรงกันว่างานชิ้นตามหาคติความเชื่อพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท สะท้อนภาพจากวรรณกรรมที่บันทึกเรื่องราวตอนที่พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เขตกรุงพาราณสี ทรงแสดงปฐมเทศนา อันมีกับปวัตตนิสสุตโร ปรัตตัญญวคคีย์ ในแง่ของประโยชน์และคุณค่าของศาสนวัตถุ มองว่ากรรทองเทียนเชิงวัฒนธรรม เพื่อชมศิลปวัตถุ ก็เป็นเสมือนหนึ่งว่านักท่องเที่ยวได้ไปยังสังเวชนียสถาน

คำสำคัญ : คติความเชื่อ, ปฐมเทศนา, พุทธศิลปกรรม, ทวารวดี

Abstract

This academic article has an objective to study the motto and belief in the creation of stone carvings during the first sermon of Buddha as Buddhist sculpture in Dvaravati-era. The article has been searched by studying the history showing traces of the development of Buddhist art in India in different periods. From the analysis of motto and beliefs in the creation of Buddhist art works illustrating the history of the Buddha since the early days of India, it is believed that it was built with inspiration from the words of the Buddha who said to Ananda that the 4 places of worship are places where

devotees of Buddhists should go and see. The sculptors who created this type of work in the early periods created various types of artefacts that reflect the events of birth, enlightenment, first sermons, and nirvana, which became a value that was inherited and spread to the territories of Buddhism in various countries. The stone sculptures during the first sermon of Buddha were found at Wat Sai, Nakhon Chai Sri District, Nakhon Pathom Province. They were influenced by Pala art built around the 14th Buddhist century, most scholars agree that they were built according to the beliefs of Buddhism, Theravada sect, reflecting the image from the literature that records the story of the Buddha's stay in the forest of Isipat Maruekhathayawan, Varanasi district, during the Buddha gave his first sermon of Dhammacakkappavattana Sutta to Panchavajra in terms of the benefits and values of religious objects pointing of view that cultural tourism to see artefacts, it is as if a tourist has gone to a sanctuary.

Keywords: Motto and Belief, The First Sermon of The Buddha, Buddhist Sculptures, Dvaravati

บทนำ

พุทธศิลปกรรมนั้นมรดกอันล้ำค่าในทุกวัฒนธรรมที่นับถือพุทธศาสนา จากหลักฐานพบว่ามีจุดเริ่มต้นที่ประเทศอินเดียตั้งแต่สมัยทวารวดีเรื่อยมาจนถึงราชวงศ์ปาละ-เสนะ และแพร่กระจายไปตามเส้นทางการเผยแพร่ศาสนาพุทธสู่อารยธรรมต่าง ๆ จากทางเหนือของอินเดียสู่เนปาล อิเบต เอธิโอเปีย จีน และญี่ปุ่น ส่วนทางใต้ลงมาทางลังกา และแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เป็นที่น่าสังเกตว่าในแต่ละวัฒนธรรม แม้แต่ในอินเดียซึ่งเป็นประเทศต้นกำเนิดเอง งานพุทธศิลปกรรมแสดงภาพพุทธประวัติตามเรื่องราวก็จะมีรูปแบบเหมือนหรือแตกต่างกันไปในแต่ละสมัย แต่ต้องถึ้น ชื่นชอบซึ่งความเชื่อ คตินิยม อะไรบ้างที่มีอิทธิพลเป็นปัจจัยในการสร้างงานพุทธศิลปกรรมในแต่ละวัฒนธรรม และอะไรบ้างที่ทำให้เกิดความหลากหลายและการเปลี่ยนแปลง

จากที่กล่าวมาข้างต้น มองว่า ในการศึกษาคติความเชื่อการสร้างงานพุทธศิลปกรรมยุคทวารวดี ย่อมต้องย้อนไปพิจารณาถึงการสร้างภาพพุทธประวัติในอินเดีย เนื่องจากทราบกันดีอยู่แล้วศิลปะทวารวดีได้รับอิทธิพลทางศิลปะมาจากอินเดีย ผสมผสานกันหลายสมัยตั้งแต่ศิลปะอมราวดี ศิลปะคุปตะ จนถึงปาละ สำหรับภาพพุทธประวัติในศิลปะอินเดีย มีการศึกษาทั้งด้านรูปแบบศิลปะและประติมากรรมไว้อย่างกว้างขวาง ประเด็นหนึ่งที่นักวิชาการบางท่านให้ความสนใจ คือ ความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องราวที่บรรยายไว้ในวรรณกรรมกับภาพประติมากรรม โดยมีการอ้างอิงที่มาของภาพจากวรรณกรรมทางศาสนา อย่างไรก็ตามก็เชื่อว่าศิลปินผู้สร้างน่าจะสร้างจากประเพณีการบอกเล่าที่สืบทอดกันมา (oral tradition) ที่มีมาก่อนงานวรรณกรรม

ส่วนรูปแบบศิลปะนั้น จากสมัยอินเดียโบราณผ่านยุคคลาสสิกในศิลปะคุปตะมาจนถึงยุคของปาละ-เสนะ มีการคลี่คลายจากภาพเล่าเรื่องสู่การแสดงด้วยท่าทาง มุทราและสัญลักษณ์ นอกจากนั้น

ยังมีปัจจัยอื่น ๆ ที่มีอิทธิพลต่อการสร้างภาพพุทธประวัติด้วย เช่น ความนิยมของท้องถิ่นในการสร้างภาพพุทธประวัติตอนใดตอนหนึ่ง เพราะมีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์นั้น ๆ เช่น เป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ ก็จะนิยมสร้างภาพพุทธประวัติตอนดังกล่าวมากกว่าที่อื่น เป็นต้น

สำหรับงานพุทธศิลปกรรมในยุคทวารวดี พบทั้งในภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคใต้ โดยอยู่ในรูปของงานประติมากรรมและพระพิมพ์ พุทธประวัติในภาคกลางที่เป็นงานประติมากรรมแม้มีอยู่ไม่มากนัก แต่เป็นงานชิ้นสำคัญแทบทั้งสิ้น ส่วนพุทธประวัติในภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่เป็นงานประติมากรรมพบจำนวนมากกว่า และมีเรื่องราวหลากหลายกว่า มักอยู่ในรูปของภาพสลักบนใบเสมา ซึ่งมีความสัมพันธ์กับศิลปะทวารวดีภาคกลางผสมผสานกันและมีเชื้อของท้องถิ่นและอิทธิพลของศิลปะขอมในบางยุคสมัย

ปัจจัยสำคัญในการศึกษาที่มาและคติการสร้างงานพุทธศิลปกรรมในศิลปะทวารวดี คือ ความสัมพันธ์กับวรรณกรรมพุทธศาสนาในสมัยนั้น ทั้งของมหัทธิเถรวาทและมหายานจากอินเดีย และลัทธิที่อาจเผยแพร่มาสู่ทวารวดีตามเส้นทางการค้าและการติดต่อทางวัฒนธรรม โดยจะต้องพิจารณาควบคู่ไปกับหลักฐานอื่น เช่น ภาษาที่ใช้อยู่และข้อความในจารึก รวมทั้งรูปแบบศิลปะ ขณะที่ภาพพุทธประวัติในศิลปะสมัยใกล้เคียงกันมักมีการอ้างอิงถึงคัมภีร์สัทธรรมปิฎกในทริปิฎก ส่วนศิลปะขอมโดยเฉพาะที่บุโรพุทโธ มักมีการอ้างอิงถึงคัมภีร์ลัทธิวิษณะเช่นเดียวกับศิลปะขอม รูปพุทธประวัติในศิลปะทวารวดีมักจะถูกเปรียบเทียบ กับคัมภีร์นิกายเถรวาทเป็นหลัก โดยที่บางรูปมีคติของลัทธิมหายานปะปนอยู่ (พิริย-ไกรฤกษ์, 2517) ที่น่าสนใจ คือ รูปอื่น ๆ จะมีร่องรอยของคติมหายานหรือไม่ และจะสามารถแยกแยะออกมาได้ชัดเจนหรือไม่ หรือการผสมผสานของทั้งสองคตินี้เกิดขึ้นก่อนการเผยแพร่มาสู่ทวารวดี ซึ่งเป็นประเด็นที่สนใจในการศึกษา

พุทธประวัติที่นำมาแต่งเป็นนิทานในสมัยของอัสวเมธ ซึ่งเป็นยุคที่นิกายมหายานก่อตัวนั้น เข้ามาแทรกอยู่ในคัมภีร์พุทธศาสนานิกายเถรวาทจนแยกไม่ออก และเป็นที่ยอมรับของชาวไทย พม่า และลังกา นอกจากนั้นศูนย์กลางพุทธศาสนาที่สำคัญแห่งหนึ่งในอินเดียตะวันออกเฉียงใต้ (เมืองอมราวดี และเมืองนาการชุนโกณฑะ) ช่วงพุทธศตวรรษที่ 8-12 ยังเป็นศูนย์รวมพุทธศาสนานิกายต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งพระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทจากลังกาและนิกายที่แยกออกมาจากนิกายเถรวาท เช่น มหาสังฆิกะ ซึ่งเป็นต้นกำเนิดคติมหายาน แนวคิดและคติความเชื่อจากที่นี่เป็นแหล่งหนึ่งที่เผยแพร่มาสู่ทวารวดี (ผาสุข อินทราวูธ, 2542)

อย่างไรก็ดีสำหรับประเด็นที่กล่าวมานี้ ตั้งเป็นข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า น่าจะมีความเป็นไปได้ ที่ว่าในการเผยแพร่ศาสนาได้คัดลอกแบบพุทธศิลปกรรมที่สร้างขึ้นสะท้อนภาพพุทธประวัติบางชิ้นมาจากอินเดีย แล้วช่างศิลปะของทวารวดีและผู้ที่ได้รับผิดชอบในการออกแบบนำมาดัดแปลงให้สอดคล้องกับรสนิยมของท้องถิ่น พิจารณาจากการวางองค์ประกอบที่คล้ายกันมากในบางรูป ซึ่งในที่นี้จะนำเอารูปสลักศิลาตอนแสดงปฐมเทศนา พบที่วัดไทร อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม มาเป็นกรณีศึกษาคติความเชื่อการสร้างงานพุทธประวัติมากรยุคทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะอินเดีย ดังมีรายละเอียดตามลำดับต่อไปนี้

พุทธศิลปกรรมในศิลปะอินเดีย

พุทธศิลปกรรมในประเทศอินเดียนั้นพบตั้งแต่สมัยอินเดียโบราณ ราวพุทธศตวรรษที่ 3 ใน

ยุคที่นิยมสร้างมากที่สุด ได้แก่ ภาพที่แสดงเหตุการณ์ที่สำคัญที่สุดของพระพุทธองค์ 4 แห่ง ที่เรียกว่า สี่เวชนียสถาน 4 คือ การประสูติที่ลุมพินี ตรัสรู้ที่พุทธยา ปฐมเทศนาที่เมืองพาราณสี (ตำบลสารนาถ) และปรินิพพานที่เมืองกุสินารา ซึ่งเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสอนุญาตไว้แก่พระอานนท์ในมหาปรินิพพานสูตร ความว่า

“ท่านพระอานนท์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อก่อนภิกษุทั้งหลายผู้จำพรรษาในทิศทั้งหลายมาเฝ้าพระตถาคต ข้าพระองค์ทั้งหลาย ย่อมได้พบ ได้ใกล้ชิด ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจ ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จล่องลับไป ข้าพระองค์ทั้งหลายจะไม่ได้พบ ไม่ได้ใกล้ชิด ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่เจริญใจอีก

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ สี่เวชนียสถาน 4 แห่งนี้เป็นสถานที่เป็นศูนย์รวมที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรไปดู สี่เวชนียสถาน 4 แห่ง อะไรบ้าง คือ” (พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ 10 ข้อ 202)

1. สถานที่ตถาคตประสูติ
2. สถานที่ตถาคตตรัสรู้
3. สถานที่ตถาคตแสดงปฐมเทศนา
4. สถานที่ตถาคตเสด็จดับขันธปรินิพพาน วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุ

สี่เวชนียสถานทั้ง 4 แห่งนี้จึงเป็นแหล่งแสวงบุญที่สำคัญที่สุดของพุทธศาสนิกชน จากหลักฐานทางโบราณคดี พบว่ามีพระสร้างสรรคงานภาพพุทธประวัติเป็นศิลปะที่ระลึกสำหรับนักแสวงบุญเพื่อเก็บไว้ระลึกในลักษณะของสถูปจำลอง ซึ่งปรากฏภาพที่ 1 (L.A. Museum of Art, 1984)

ภาพที่ 1 : สถูปพุทธयाจำลอง รัฐพิหาร สูง 13.5 เซนติเมตร ราวพุทธศตวรรษที่ 16-17

และพระพิมพ์ เครื่องบูชาขนาดเล็กบางชิ้นใช้พกติดตัวได้ ปรากฏดังภาพที่ 2 (L.A. Museum of Art, 1984)

พระธรรมวินัยตามมติประชุมสงฆ์ในคราวการทำสังคายนาครั้งแรกอยู่ในนิกายเถรวาท ใช้คัมภีร์ภาษาบาลี ส่วนพวกที่แก้ไขพระธรรมวินัยอยู่ในนิกายมหาสังฆิกะ ซึ่งได้เปลี่ยนแปลงพระสูตรและพระวินัยมากมาย มีคัมภีร์ฉบับสมบูรณ์ของตัวเองเป็นภาษาสันสกฤตผสมปรากฏ นิกายนี้มีความเชื่อว่าพระพุทธเจ้าไม่ใช่มนุษย์ธรรมดา แต่เป็นโลกุตระ คตินี้ได้สืบทอดสู่นิกายมหายานซึ่งเกิดขึ้นภายหลังต่อมาในสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช ทั้งนิกายเถรวาทและมหายานได้แตกนิกายแยกย่อยออกไปเป็นนิกายอื่น ๆ อีกหลายนิกาย (ผาสุ อินทรารุ, 2543)

นิกายเถรวาทในสมัยคุปตะมีศูนย์กลางอยู่ที่เมืองกาญจี กาเวรีปฏฺฐนะ และอุรคปุระ ซึ่งล้วนเป็นเมืองที่อยู่ทางใต้ของประเทศอินเดีย (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2526) ส่วนในมัธยมประเทศและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น หลวงจินปาเหียนกล่าวว่าพุทธศาสนามหายานและหินยานเจริญควบคู่กัน (นันทนา ชุตินันท์, 2520)

ส่วนนิกายมหาสังฆิกะก่อตัวในแคว้นมคธ เมืองสำคัญ คือ กรุงกุสุมปุระ และเวาลี แผลขยายออกไปทางเหนือและใต้ ทางเหนือเจริญอยู่ในเมืองมถุรา ส่วนทางใต้เจริญอยู่ในแคว้น อานธระ (ผาสุ อินทรารุ, 2543) ซึ่งเดิมคงจะมีนิกายเถรวาทอยู่ก่อน แล้วตั้งแต่สมัยพระมหินทระ เฝ้ายแพร่หลังการทำสังคายนาครั้งที่ 3 ในอินเดียใต้ จึงมีพระสงฆ์อยู่หลายนิกาย ระยะนั้นหลวงของแคว้นอานธระ คือ อมราวดี เมืองสำคัญทางพุทธศาสนา อีกเมืองหนึ่ง คือ เมืองนาครชุนโกณฑะ ซึ่งเป็นศูนย์กลางในการเผยแพร่พุทธศาสนาและพุทธศิลป์สู่ประเทศต่าง ๆ ในแถบอุษาคเนย์ รวมถึงประเทศไทยในสมัยทวารวดีและลพบุรี

ส่วนพุทธศาสนมหายานซึ่งใช้ภาษาสันสกฤต ไม่ใช่ภาษาบาลี เจริญรุ่งเรืองอย่างมากในราวพุทธศตวรรษที่ 6-7 สมัยพระเจ้าอโศกต่อมาจนถึงสมัยของราชวงศ์คุปตะ พุทธศตวรรษที่ 9-11 (สุภาพรรณ ณ บางช้าง, 2526) อิทธิพลของทั้งนิกายเถรวาทและมหาสังฆิกะได้สะท้อนให้เห็นในศิลปะอมราวดี โดยเฉพาะในส่วนของภาพพุทธประวัติ แม้ว่าจะเป็นตอนเดียวกันก็อาจมีองค์ประกอบที่แตกต่างกันทำให้ตั้งข้อสงสัยได้ว่าจะมีที่มาแตกต่างกัน ซึ่งจะได้นำกล่าวถึงต่อไป

ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13 การที่พุทธศาสนาได้เผยแพร่ไปยังที่ต่าง ๆ นั้น บางครั้งก็ยากที่จะระบุได้ว่านิกายใดเป็นฝ่ายเถรวาท นิกายใดเป็นฝ่ายมหายาน จากบันทึกของหลวงจีนฮั่นจิงและห้วนจิงทำให้ทราบว่า พระสงฆ์ผู้ใหญ่ในอินเดียและประเทศอื่น ๆ นั้น ไม่ว่าจะสังกัดนิกายใดก็มักจะศึกษาพระสูตรของนิกายอื่น และมีความรู้ในปรัชญาของนิกายอื่น ๆ อย่างแตกฉาน พระสูตรหลายบทเป็นที่นิยมในหมู่ชาวพุทธทั้งสองฝ่าย (นันทนา ชุตินันท์, 2520) ดังนั้น ในกรณีของเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธประวัติซึ่งมักพบอยู่ในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งขึ้นภายหลัง อาจได้รับอิทธิพลของคติมหายานมาบ้างก็เป็นได้ คงขึ้นอยู่กับผู้บันทึกนิพนธ์วรรณกรรมนั้น ๆ

สำหรับที่มาในการสร้างพุทธศิลป์กรรมสะท้อนภาพพุทธประวัติของประเทศอินเดีย นั้น อาจพิจารณาได้เป็นสองแนวทาง โดยที่นักวิชาการบางท่านเชื่อว่าภาพพุทธประวัติในสมัยอินเดียโบราณส่วนใหญ่จะสร้างจากประเพณีการเล่าเรื่องที่สืบทอดกันมา และเป็นเรื่องยากที่จะระบุว่าประติมากรรมในยุคแรกขึ้นใดสร้างจากคติเถรวาทหรือมหายาน เนื่องจากคติทั้งสองยังไม่แยกออกจากกันอย่างชัดเจน (Parimoo, R., 1982) แม้แต่ศิลปะคันธาระก็มีผู้กล่าวว่ามิที่มาจากประเพณีการเล่าเรื่องไม่ได้มาจากคัมภีร์ทางศาสนา (Nariman, J.K., 1973) คงเพราะเห็นว่าในสมัยพุทธกาล การสอนธรรมะใช้การท่องจำและเทศนาสืบทอดกันมาด้วยวิธีมุขปาฐะ อีกอย่างหนึ่ง มองได้ว่าช่างประติมากรรมผู้สร้างสรรค์

งานพุทธศิลป์อาจไม่ได้จัดอยู่ในกลุ่มผู้ที่ฝึกฝอยอยู่กับคัมภีร์เหมือนกลุ่มนักบวช การสร้างงานก็สร้างไปตามจินตภาพจากการเห็น การได้ยิน ได้ฟังเรื่องราวที่ถ่ายทอดสืบต่อกันมา

อีกแนวทางหนึ่ง คือ เชื่อว่าสร้างตามคัมภีร์พุทธศาสนา ซึ่งต้องย้อนกลับไปพิจารณาว่า คัมภีร์พุทธศาสนาเกิดขึ้นเมื่อใด ตามประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนากล่าวไว้ว่าภายหลังการสังคายนาครั้งที่ 2 ถึงครั้งที่ 3 (ราวพุทธศตวรรษที่ 1-3) มีคัมภีร์เกิดขึ้นแล้ว ซึ่งเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับที่มีการสร้างภาพพุทธประวัติในยุคแรก ดังนั้นแนวคิดดังกล่าวนี้ อาจมีความเป็นไปได้เช่นกัน สำหรับผู้เขียนเห็นว่าในยุคต้น สันนิษฐานว่าสร้างจากประเพณีการเล่าเรื่องมากกว่า เพราะในช่วงที่มีการสังคายนาครั้งแรก ๆ น่าจะเน้นความสำคัญของหลักธรรมคำสอนและพระวินัยมากกว่าเรื่องพุทธประวัติ ซึ่งมีผู้กล่าวว่าอาจจะแต่งขึ้นเมื่อเขียนพระไตรปิฎกเสร็จสิ้นแล้ว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2540) และคงมีจุดประสงค์เพื่อช่วยเสริมศรัทธาและบารมีของพระพุทธองค์ สำหรับภาพพุทธประวัติที่สร้างขึ้นหลังจากที่มีการแต่งพุทธประวัติเป็นอักษรแล้วอาจทำไปตามรูปแบบที่เคยทำกันมาผลกับเรื่องราวตามคัมภีร์ที่เขียนขึ้นในระยะต่อมาก็เป็นไปได้

อนึ่ง การผสมผสานของคติเถรวาทและมหายานอาจเกิดขึ้นตั้งแต่อยู่ในประเทศอินเดียแล้ว หรืออาจจะมาผสมกันภายหลังในดินแดนที่ได้รับอิทธิพลทางพุทธศาสนา เนื่องจากผู้ที่เผยแพร่จะนำคัมภีร์ของหลายนิกายนั้น ๆ มาสู่ดินแดนนั้น เช่น อาณาจักรมอรวดี อาณาจักรศรีเกษตร เป็นต้น

บริเวณแหล่งที่พบงานพุทธศิลปกรรมยุคทวารวดี

การติดต่อค้าขายอันมีประโยชน์ระหว่างประเทศไทยและดินแดนแถบเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มีมาแล้วอย่างยาวนานตั้งแต่ทวารวดี และขยายตัวมากขึ้นในเวลาต่อมา พ่อค้าและนักบวชชาวอินเดียเดินทางทั้งทางบกและทางน้ำเข้ามาเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทางบกนั้นผ่านมาทางประเทศพม่า ส่วนทางน้ำจากฝั่งทะเลทางตะวันตกและตะวันออกข้ามอ่าวเบงกอล หรืออาจแล่นเรือเลียบชายฝั่งมาขึ้นบกที่ดินแดนแถบนี้ ซึ่งมีเมืองท่าหลายแห่งทั้งทางภาคใต้ของไทย เช่น เมืองไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ภาคกลาง เช่น เมืองอู่ทอง และนครปฐมโบราณ และภาคตะวันออก เช่น เมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี แล้วแพร่กระจายเข้าสู่พื้นที่ด้านในตามลุ่มน้ำต่าง ๆ เช่น เมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ เราจะพบทั้งหลักฐานด้านการค้าขาย จารึก และศาสนวัตถุที่มาจากอินเดีย หรือได้รับอิทธิพลจากศิลปะอินเดียอยู่ทั่วไปในบริเวณดังกล่าวนี้ อันแสดงให้เห็นถึงการเผยแพร่พุทธศาสนาจากอินเดียตะวันออกเฉียงใต้ (ศิลปะอมราวดี) และจากอินเดียเหนือ (ศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ และปาละ) ในเวลาต่อมา (ผาสุก อินทราวูธ, 2542)

สำหรับงานพุทธศิลปกรรมที่สะท้อนภาพพุทธประวัติในประติมากรรมทวารวดี อาจแบ่งออกได้เป็น 3 กลุ่ม ตามบริเวณที่พบและรูปแบบ ได้แก่

- 1) กลุ่มที่พบในภาคกลาง
- 2) กลุ่มที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- 3) กลุ่มที่พบในภาคใต้

จากที่กล่าวมาข้างต้นทำให้ทราบค่าความเป็นมาของการสร้างงานพุทธศิลป์ที่สะท้อนเรื่องราวเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เห็นได้ว่าโดยเฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับพุทธประวัติมีความโดดเด่นเป็นพิเศษสืบมาทุกสมัย จนกระทั่งค่านิยมดังกล่าวนี้แพร่ขยายเข้ามาสู่ดินแดนประเทศไทยโบราณในยุคทวารวดี

วดี ซึ่งรับเอาคตินิยมการสร้างจากสกุลช่างอินเดียสมัยต่าง ๆ ประกอบด้วย ศิลปะอมราวดี ศิลปะคุปตะ หลังคุปตะ และศิลปะปาละ ในบทความฉบับนี้มุ่งให้ความสนใจศึกษาเฉพาะคติความเชื่อการสร้างรูปสลักศิลาทอนปฐมเทศนา พุทธประวัติมากรรมยุคทวารวดีที่พบในบริเวณพื้นที่ จังหวัดนครปฐม โดยยกมา กล่าวเป็นกรณีศึกษา ดังต่อไปนี้

วิเคราะห์คติความเชื่อบนรูปสลักศิลาทอนปฐมเทศนา

พุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าทรงแสดงปฐมเทศนาเป็นหนึ่งใน 4 ตอนที่สำคัญที่สุด เนื่องจากปรากฏในคัมภีร์ทางพุทธศาสนาว่าพระพุทธองค์ทรงโปรดให้สร้างสังเวชนียสถาน 4 แห่งไว้ให้ผู้มีศรัทธาเคารพบูชาก่อนจะปรินิพพาน คือ สถานที่ประสูติ ตรัสรู้ ประภาศรรณ และบิณฑบาต ดังนั้น พุทธประวัติตอนนี้จึงเป็นตอนหนึ่งที่นิยมสร้างทั้งในประเทศอินเดีย และประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ในศิลปะทวารวดี พบรูปสลักศิลาทอนพระพุทธรูปแสดงปฐมเทศนาบนฐานสี่เหลี่ยมจัตุรัสที่วัดไทร อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์ ปรากฏดังภาพที่ 3 (กรมศิลปากร, 2548)

ภาพที่ 3 รูปสลักศิลาทอนปฐมเทศนา ศิลปะทวารวดี พุทธศตวรรษที่ 14-15

พระพุทธรูปในรูปสลักตอนปฐมเทศนา ที่จังหวัดนครปฐมมีชายสังฆาฏิส้นบนพระอังสาซ้าย แสดงถึงอิทธิพลของศิลปะปาละ ราวพุทธศตวรรษที่ 14 และพระพักตร์เริ่มปรากฏลักษณะพื้นเมือง แต่ยังไม่ปรากฏอิทธิพลศิลปะขอม ซึ่งเข้ามาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 15-16 แสดงว่าประติมากรรมชิ้นนี้จะมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 14-15 (หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2517) ในส่วนของรูปแบบเป็นการเล่าเรื่องที่มีสองตอนในรูปเดียวกัน โดยมีประธานร่วม แสดงถึงเหตุการณ์ก่อนปัจจุวัคคีย์บวชเป็นพระภิกษุ ปรากฏในรูปทางซ้ายพระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า และเหตุการณ์หลังจากที่ปัจจุวัคคีย์บวชเป็นพระภิกษุ แล้ว ปรากฏในรูปทางขวาพระหัตถ์ของพระพุทธเจ้า

ตามคัมภีร์ภาษาบาลี กล่าวถึงพุทธประวัติตอนนี้ไว้ว่า หลังจากพระพุทธเจ้าทรงตรัสรู้แล้ว ได้เสด็จไปยังเมืองพาราณสี เพื่อโปรดปัจจุวัคคีย์ ซึ่งขณะนั้นพำนักอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมื่อปัจจุวัคคีย์เห็นพระพุทธองค์เสด็จมาแต่ไกลได้ตกลงกันว่าจะไม่ไหวไม่สู้สู้รับเป็นอันขาด แต่จะตั้งอาสนะไว้ เพราะเห็นว่า พระพุทธองค์ได้เลิกเพียรพยายามแสวงหาทางดับทุกข์แล้ว อย่างไรก็ตามเมื่อพระพุทธองค์

เสด็จเข้าไปใกล้ ปัญจวัคคีย์ก็ไม่สามารถทำตามที่ตั้งใจไว้ ต่างลุกขึ้นต้อนรับ บ้างก็ลุกขึ้นรับบาตรบ้าง จีวรบ้าง ตั้งน้ำล้างเท้าบ้าง ปูอาสนะบ้าง พระพุทธเจ้าได้ประกาศตนว่าทรงเป็นอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า และจะแสดงธรรมโปรดปัญจวัคคีย์ แต่ปัญจวัคคีย์ได้แสดงความสงสัยว่าเมื่อครั้งทรงบำเพ็ญทุกขกิริยายังไม่สามารถบรรลุธรรมได้ และการที่ได้สละความเพียรกลายเป็นคนมักมากแล้วจะบรรลุธรรมได้อย่างไร

พระพุทธองค์ทรงตรัสปฏิเสธว่าไม่ได้เป็นคนมักมาก ละความเพียร และยืนยันว่าทรงเป็นพระอรหันต์ ตรัสรู้ด้วยตนเอง เมื่อปัญจวัคคีย์ได้ฟังธรรมและปฏิบัติตามไม่นานก็จะเข้าถึงธรรม ปัญจวัคคีย์ได้แสดงความสงสัยถึงสามครั้ง พระพุทธองค์ก็ทรงตอบยืนยันถึงสามครั้ง จึงได้เชื่อและยอมฟังธรรมะที่ทรงสอน โดยใช้วิธีลัดกันออกบิณฑบาต เมื่อพระพุทธองค์ทรงสอนถึงขุสองรูป ก็กลืนรูปออกบิณฑบาตหาอาหารมาเลี้ยงสลบกันไป (พุทธทาส อินทปัญโญ, 2523) ธรรมะที่ทรงประกาศ ณ ที่นี้เป็นธรรมจักรที่ใคร ๆ ในโลกจะต้านทานให้หมุนกลับมิได้ แสดงถึงความจริง 4 ประการ คือ อวิชชา ทำให้เกิดแผ่นดินไหว และแสงสว่างไปทั่วทั้งเทวโลก มารโลก ธรรมโลก จนถึงนรก

ส่วนในนิทานกถา ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคัมภีร์ธรรมกถาชาดก ภาษาบาลี แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 10 ที่ประเทศลังกา กล่าวถึงพระพุทธเจ้าก่อนบิณฑบาตปัญจวัคคีย์ไว้สอดคล้องกันกับที่กล่าวข้างต้น จะต่างกันบ้างเล็กน้อยในรายละเอียด ในนิทานกถาฉบับไว้ว่าในวันเพ็ญเดือน 8 และขณะที่ทรงแสดงธรรมพระพุทธองค์ทรงแสดงล้อมด้อยพรหม 18 โภกวิ ทรงแสดงธรรมจักรกับปวัตินสูตร ท่านอัญญาโกณฑณญะได้บรรลุโสดาบัน พร้อมยกพรหม 18 โภกวิ ส่วนปัญจวัคคีย์อีก 4 รูปไปบิณฑบาตโดยสลบกันไปทั้งวันจนทั้งหมดบรรลุอรหันต์ (ธนิต อยู่โพธิ์, 2529)

คติความเชื่อเรื่องปฐมเทศนาฝ่ายมหายาน มีปรากฏในคัมภีร์ลิลิตวิสตระ ภาษาสันสกฤต แต่งขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 17 ได้กล่าวถึงพุทธประวัติตอนนีไว้ในอถยายที่ 26 ชื่อธรรมจักรประवरตนปวิวรรต จากนั้นที่กล่าวถึงปัญจวัคคีย์มีเนื้อความใกล้เคียงกับคัมภีร์เถรวาท แต่บุคคลที่มาฟังการแสดงปฐมเทศนามีเพิ่มมากขึ้น คือ มีเทวดา 60 โภกวิ เทวดารูปพรหมอีก 80 โภกวิ และมนุษย์มาประชุมกัน ส่วนแตกต่างที่สำคัญ คือ การเพิ่มบทบาทของพระโพธิสัตว์พระเมตไตรยซึ่งถามพระพุทธเจ้าถึงรูปของจักรคือ ธรรม และมีการกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ผู้รับใช้ทั้งปวงของพระพุทธในทิศทั้ง 10 นอกจากนั้นยังกล่าวถึงการหมุนจักร คือ ธรรมหลายครั้ง และพระรัตนตรัยได้เกิดขึ้นแล้ว จากเนื้อความในคัมภีร์ลิลิตวิสตระสะท้อนภาพชัดเจนในประติมากรรมบางชิ้นในสมัยคันธาระ ปรากฏดังภาพที่ 5 (L.A. Museum of Art, 1984)

ภาพที่ 5 รูปปฐมเทศนา ศิลปะคันธาระ

ในประเด็นของที่มา ทั้งคัมภีร์ของฝ่ายเถรวาทและมหายานกล่าวถึงพุทธประวัติตอนนีไว้ใกล้เคียงกัน เว้นแต่ในคัมภีร์ลิลิตวิสตรจะมีบุคคลที่มาฟังธรรมจำนวนมาก เพิ่มบทบาทของพระโพธิสัตว์ และเน้นการหมั่นธรรมจักร เมื่อเปรียบเทียบกับรูปสลักที่จังหวัดนครปฐม รูปตอนบนที่หักหายไปบางส่วนน่าจะแสดงถึงเทวดาและพระโพธิสัตว์ (ถ้ามี) ที่มาฟังธรรม ทำให้ระบุที่มาและคติการสร้างได้ยากถ้าพิจารณาเฉพาะองค์ประกอบของภาพ

อย่างไรก็ดีถึงแม้บุคคลที่ถือแสร้งจะเป็นพระโพธิสัตว์ ก็อาจเป็นเพียงการรับอิทธิพลทางรูปแบบพระโพธิสัตว์ขนาบข้างพระพุทธเจ้ามาจากศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ หรือเป็นการเสริมพระบารมีมากกว่า และเมื่อดูหลักฐานแวดล้อมอื่น ๆ ที่พบในจังหวัดนครปฐม ซึ่งเป็นเมืองที่เป็นศูนย์กลางทางวัฒนธรรมสมัยทวารวดีเมืองหนึ่ง จะพบศาสนวัตถุที่แสดงถึงคติการสร้างจากพุทธศาสนา นิกายเถรวาทจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นจารึกภาษาบาลีที่กล่าวถึงหลักธรรม และภาพที่จารึกบนศาสนวัตถุต่าง ๆ โดยเฉพาะบนธรรมจักร ซึ่งน่าจะสัมพันธ์กับพุทธประวัติตอนนี ถึงแม้จะพบรูปพระโพธิสัตว์อยู่บ้างแต่มีจำนวนไม่มากนักและไม่เด่นเท่า ดังนั้นรูปสลักตอนปฐมเทศนาซึ่งเป็นตอนสำคัญ และแสดงถึงฝีมือช่างที่ดียิ่งขึ้นนี้ สันนิษฐานว่ามีที่มาจากคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทมากกว่า

รูป

พุทธศิลปกรรมมีวัตถุประสงค์สร้างขึ้นเพื่อเป็นสัญลักษณ์ให้พุทธศาสนิกชนได้น้อมจิตระลึกถึงพระพุทธเจ้า แนวคิดของประติมากรในยุคแรก ๆ ที่สร้างสรรค์งานประเภทนี้ เชื่อว่าได้รับแรงบันดาลใจจากพุทธสาวกที่ตรัสตอบพระอานนท์ว่า เมื่อหลังจากพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ถ้าเหล่าสาวกต้องการพบ ทำความใกล้ชิดกับพระพุทธองค์ให้ไปยังสถานที่สังเวชนียสถาน 4 แห่ง จากร่องรอยการค้นพบทางโบราณคดี เห็นได้ว่าพุทธศิลปกรรมในยุคอินเดียโบราณสืบมา นิยมสร้างขึ้นเพื่อสะท้อนเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับการประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนา และปรินิพพาน กลายเป็นคติความเชื่อของการสร้างสรรค์พุทธศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ สืบมาถึงปัจจุบัน เห็นได้จากงานศิลปะในประเทศต่าง ๆ ที่นับถือพระพุทธศาสนา ส่วนเรื่องรูปแบบการสร้างมีความแตกต่างกันบ้างตามยุคสมัย และ

ค่านิยมทางศิลปะของท้องถิ่นนั้น ๆ ส่วนต้นเค้าของเรื่องราวที่สะท้อนผ่านงานศิลปะ ได้อิทธิพลทางความเชื่อจากคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งนิกายเถรวาท และมหายาน นั่นคือ พระพุทธศาสนานิกายใด เจริญรุ่งเรืองในท้องถิ่นใด ถิ่นนั้น ๆ ก็รับเอาคติความเชื่อของนิกายนั้น

เอกสารอ้างอิง

กรมศิลปากร. (2542). **พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระปฐมเจดีย์**. กรุงเทพมหานคร : บมจ. อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง.

ธนิต อยู่โพธิ์. หนังสือแปล. (2529). **นิทานกลา พระพุทธประวัติตอนต้น ฉบับพุทธโฆชะเถระ**. กรุงเทพมหานคร : ป.สัมพันธ์พานิชย์.

นันทนา ชุตินวงศ์. (2520). ภาพชาดกที่เจดีย์จุลประโทน. **วารสารศิลปากร**. ปีที่ 21 ฉบับที่ 1 พฤษภาคม.

ผาสุข อินทราวุธ. (2543). **พุทธปฏิมา ฝ่ายมหายาน**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย.

_____. (2542). **ทวารวดี การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสมัย.

พุทธทาส อินทปญโญ. (2523). **พุทธประวัติจากพระโอษฐ์**. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์พระนคร.

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า. (2517). วิวัฒนาการของประติมากรรมสมัยทวารวดี. **วารสารโบราณคดี**. ปีที่ 5 ฉบับที่ 2 ตุลาคม.

สุภาพรพรณ ฌ บางช้าง. (2526). **ประวัติวรรณคดีในอินเดียและลังกา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิมลราชานุกูล, **ตำนานพุทธเจดีย์**. (2540). พิมพ์ครั้งที่ 6, พระนคร : หจก.ภาพพร.

Nariman, J.K. (1973). **Literary History of Sanskrit Buddhism**. India : Indological Book House.

L.A. Museum of Art. (1984). **Light of Asia : Lite of Buddha Sakayamuni in Asian Art**. Los Angeles : L.A. Museum of Art.

Parimoo, P. (1982). **Life of Buddha In Indian Sculptures**. New Delhi : Kanak Publication.